

Türk Dil Kurumu Yayınları

2. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ

KÂŞGARLI MAHMUD VE DÖNEMİ

28-30 Mayıs 2008

Ankara, 2009

DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE TANRICILIK VEYA GÖK TENGRİ DİNİ

Fuzuli BAYAT

a) Kısa Giriş

İki büyük ideolojiyi – Türkçülük ve İslamiyet - hedef alması açısından devrine kadarki kaynaklardan ve hatta Orta Çağ'ın bütün yazılı kaynaklarından seçilen tam adı Kitabi Divanü Lugati't-Türk olan bu eser ansiklopedik bir sözlük olması özelliğiyle Türkolojinin başyapıtı durumundadır. Millî ideolojimizin program belgesi konumunda olan Divanü Lugati't-Türk, Türklerin Karahanlılar, Harezmsahlar, Gazneviler, Selçuklular gibi Türk İslam devletleri kurmaları ile İslam medeniyeti inisiyatifini ele geçirdikleri, İslamiyet'i yaydıkları ve onu kılıçları ile korudukları bir dönemde yazılmış, Türk'ü Arab'a, Acem'e ve Arap dilli medeniyetlere tanıtmayı amaçlamış, yalnız söz hazinemizin güzelliğini vermekle kalmamış, zengin Türk sözlü medeniyetini tanıtmak ve öğretmek istemiştir. Kaşgarlı Mahmut, Divanında Türk adını Tanrı tarafından verilmiş isim olarak değerlendirmekle meseleyi Türk milletinin lehine çözmeye çalışmıştır. Nitekim eserin Mukaddimesinde “Tanrı, devlet güneşini Türklerin burcunda yarattı. Feleği hem onların mülküne uyarlayıp fırlatır. Onları Türk adlandırdı, cihan mülkünün sahibi yaptı.”¹ demesi ile sahip olduğu değerlerin yüceliğini bir kez daha vurgulamıştır. Divanü Lugati't-Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmut Türk dili, Türk kültürü, Türk kimliği hakkında yazmış; dilimizin ses, biçim, kelime, kısmen de gramer özelliği hakkında eşsiz bilgi sunmuştur. O bakımdan dünyanın bilinen en eski sözlüklerinden biri olan bu Divan'da sözün anlamı, değeri, kelimelerin biçimi, şekli, kültürümüz, tarihimiz, kimliğimiz hakkında eşsiz bilgi sunulmuştur.

Sekiz bölümden (Kaşgarlı Mahmut'un kendi ifadesi ile sekiz kitap) oluşan sözlük, Türk dili ve lehçeleri, lehçelerin sınıflandırılması, Türkçenin ses ve biçim özellikleri, yazı kültürü, Türkçenin grafik sistemi, Türk boyları, Türk coğrafyası vs. hakkında bilgileri içeren ve zengin edebî metinlerle süslenmiş bir eserdir. O bakımdan Divan'da 300'den fazla atasözü, deyim, darbimesel, 10'dan fazla efsane, birçok rivayet, alkış ve kargış örnekleri, inanç, sınama, oyun ve iki destan parçası, şiirler, ağıtlar vs. bulunuyor. Kaşgarlı Mahmut, bu metinlerin büyük bir kısmını derlediği gibi, Türkçe aslı ile de vermiştir. Ancak iki destan parçası, efsane ve rivayetlerin çoğu, inanç örnekleri orijinal şekli ile değil, Arapçaya tercüme edilerek verilmiştir. Türkçe metinler dil özelliğini koruduğundan ve o dönemin sözlü kültür örneklerini yaşattığından araştırmacılar için büyük önem taşır.

¹ Mahmud Kaşgariy, *Türkiy Sözlür Devani*, T. 1, Taşkent, 1960, s.43

Bir önemli mesele de Divanü Lugati't-Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmut'un, bütün sözlük boyu iki şeye başvurmadan kendini alkoyamamasıdır. Bunlardan birincisi Kuran-ı Kerim, ikincisi de sözlü kültürümüzdür. Hatta Kaşgarlı Mahmut sözlü kültürden o denli yararlanmış ki, folklor düşüncesi için karakteristik olan "deyir" kelimesini sık sık kullanmıştır. Kendisi de bu durumu belirterek Divanü Lugati't-Türk'e Arapça yazmış olduğu Mukaddimesinde şöyle der: "Ben bu kitabı hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettim."²

Divanü Lugati't-Türk, inancımızın ve millî kimliğimizin belgesi olan Kuran'a ve sözlü geleneğe dayanmakta, Türkçe sözler bu bağlam çerçevesinde değer kazanmakta, açıklanmakta, anlamlandırılmaktadır. Bu özelliği ile Divan'ın yazarı Kaşgarlı Mahmut, Türkolojinin, halk edebiyatı ve biliminin esasını koyan, bu disiplinleri ilk defa bilimsel bir platforma getiren ilk Türk bilimidir.

Divanü Lugati't-Türk eserindeki bilgilerden atalarımızın daha çok İslamiyet'ten evvelki yaşam felsefelerini, örf ve âdetlerini, doğuma, evlenmeye ve ölüme ait münasebetlerini, dünyayı algılama özelliklerini, dünya modelini ve bu paradigmadaki inanç sistemimizi ve inanç sistemimizin merkezi anlayışı olan Tanrı (Tengri) ilâh adı ile bağlantılı deyimleri öğrenmiş oluruz. Kaşgarlı Mahmut'un Divanındaki edebî metinler, özellikle de folklor malzemeleri çok taraflı araştırma (yayımlama, tertip, sınıflandırma, değerlendirme, inceleme vs.) konusu olsa da³ Tanrı ve Gök Tanrı inanç sistemi ayrıca araştırılmamıştır.

² Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. 1, Ankara, 1998, s.5

³ Bkz. Brockelmann C., "Alttürkestanische Volkpoesiein", *Asia Mayor*, 1923; Köprülü M.F., *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966; Necip A., "Eski Savlar", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 2, 4, 5, İstanbul, 1338; Arat R.R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965; Birter F., *En Eski Türk Savları*, Ankara, 1944; Dehri D., *Edebiyatımızda Ata Sözlere*, 1, İstanbul, 1945; Gencei T., "Überblick Über Von und Fruhislamischen Türkischen Versbau", *Der Islam*, 1958; Banğuoşlu T., "Kaşgariden Notlar, 1, Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY*, 1958; Caferoğlu A., *Kaşgarlı Mahmut*, İstanbul, 1970; Stebleva İ.V., *Razvitie Tyurkskih Poetiçeskih Form v XI veke*, Moskova, 1971; Stebleva İ.V., "Sinkopirovanie Slov v Poetiçeskih Tekstah "Divan Lûgat at-Türk" Mahmuda Kaşgari" *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1971, Moskova, 1972; Oy A., *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul, 1972; Bombaci A., *The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Style*, Wiesbaden, 1965; Tekin T., *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara, 1989; Klyaştorıny S.G., "Epoha Mahmuda Kaşgarskogo", *Sovetskaya Tyurkologiya*, No.1, 1972; Hayitmetov A., "O Drevney Poezii Tyurkov", *Sovetskaya Tyurkologiya*, Nu.:1, 1972; İbrahimov S., Asomuddinova M., XI aspdagi Turkiy Tillarda Kasb-Hunar Atamaları va Ularning "Divanu Lugatit Turk"da Aks Etimi", *Uzbek Tili ve Adabiyati*, Nu.:5, 1971; Koroglu H., "Alp Er Tonga i Afrasiyab po Yusufa Balasafuni, Mahmuda Kaşgari i Drugim Avtoram", *Sovetskaya Tyurkologiya*, Nu.:4, 1970; Tuğuşeva L., "Divani Lugatit-Tyurk" Mahmuda Kaşgari i yego Svyazi s Rannesrednevekovo Tyurkoyazıçnoy Literaturoy", *Sovetskaya Tyurkologiya*, Nu.:1, 1988 vs.

b) Divanü Lugati't-Türk'te Tanrıçılık (Gök Tengri) İnanç Sistemi ile İlgili Sözler ve Deyimler

Divanü Lugati't-Türk'te "Tengri" kelimesi, çeşitli metin tiplerinde: şiir, alkış, kargış, atasözleri içinde bazı tekrarları saymasak 64 defa geçmektedir ki bu da yazarın Türk milletinin dinî-mitolojik sisteminde inanç paradigmasının temelini oluşturan Gök Tanrı dinini iyi bildiğini ve eski Türklerin Tanrı (Tengri) kavramını İslami bir medeniyet çevresine taşıdığını ve yer yer İslam dininin Allah kavramı yerine kullandığını göstermektedir. Bu terim ve kelime birleşmeleri esasen Besim Atalay neşrine göre verilse de uygun deyim ve ifadeler Salih Mütellibov'un Özbekçe yayını ile de kıyaslanmıştır. Tengri terimi Divanü Lugati't-Türk'ün ciltlerinde⁴ aşağıdaki gibidir:

1. Tengri meni ağırladı (1. 53, 300) – Tanrı bana kerem etti.
2. Tavar uçun Tengri odhlamadhıp, Uya kadaş oğlını çınla boğar (1, 86) – Mal için Tanrı'dan korkmayıp mal için kardeşi oğlunu gerçekten de boğar.
3. Umunç Tengrige tut (1. 133) - Umudu Tanrı'dan bekle.
4. Uluglug Tengrige (1. 150) – Ululuk Tanrı'nındır veya Ululuk Tanrı'ya hastır.
5. Tengri mening ışım etti (1. 171) – Tanrı benim işimi iyiliğe koydu.
6. Men Tengriden umundum (1. 206) – Ben Tanrı'ya umutlandım.
7. Tengri bulıt ağıttı (1. 212) – Tanrı bulut belirtti.
8. Tengri akın akıttı (1. 212) – Tanrı sel akıttı.
9. Tengri ot öndürdi (1. 225) – Tanrı bitki bitirdi.
10. Tengri esin esnetti (1. 266) – Tanrı yel estirdi.
11. Ol Tengrige kirtkinsedi (1. 280) – O Tanrı'nın birliğini açıkça söylemek istedi.
12. Begim özin ogurladı, Yarag bilip ogurladı, Ulug Tengri ağırladı, Anın kut kıv türi togdı (1. 301) – Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi, Tanrı kerem kıldı, onun için kutu, devleti yükseldi.
13. Tengri meni ulugladı (1. 304) – Tanrı beni yüceltti.
14. Tengri tapuğı (1. 373) – Tanrı'ya tapma, sığınma.
15. Ol Tengrige kirtindi (1. 416) – O Tanrı'ya inandı, peygamberi doğruladı.
16. Tengri kargışı anıng üze (1. 461) – Tanrı'nın kargışı onun üzerine olsun.

⁴ Kaşgarlı M., *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. 1-3, Ankara, 1998-1999 Bundan sonra Divan'dan verilen örneklerin cildi ve sayfa numarası yay ayrıçta metnin içinde gösterilecektir.

17. Kudruk katıg tügdümüz, Tengrig öküş ögdümüz, Kemşip atıg tegdimiz, Aldap' yana kaçtımız (1. 472) – Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrı'yı çok övdük, gemi çekerek atı üzengiledik, aldatarak yine kaçtık.

18. Tengri kulu Kulbak (1. 475) - Tanrı kulu Kulbak.

19. Kul Tengrige taptı (2. 3) – Kul Tanrıya taptı.

20. Tengri tağ birle yerig basurdu (2. 77) – Tanrı dağlarla yeri bastırdı.

21. Men Tengrige tapındım (2. 140) – Ben Tanrı'ya tapındım.

22. Men Tengrige sığınur men (2. 152) – Ben Tanrı'ya sığınırım.

23. Tengrige tapındı (2. 160, 161) – Tanrı'ya taptı.

24. Tengrige sığındım (2. 160) – Tanrı'ya sığındım.

25. Tengri meni ködhezdi (2. 162) – Tanrı beni korudu.

26. Tengrige tapın (2. 167) – Tanrı'ya tapın.

27. Tengrige yükün (2. 167) – Tanrı'ya secde et.

28. Ol Tengrige tapnıgılı erdi (2. 169) – O Tanrı'ya tapanlardandı.

29. Ol Tengrige tapınguluk erdi (2. 169) - Onun Tanrı'ya tapmak hakkı idi.

30. Tengri ogul togturdu (2. 173) – Tanrı evlat verdi.

31. Tengri ölüg tırgürdi (2. 179; 3. 424) – Tanrı ölüyü diriltti.

32. Ol Tengri seni manga sevtürdi (2. 185) – O Tanrı seni bana sevdirdi.

33. Tengri meni kutgardı (2. 192, 201) – Tanrı beni kurtardı.

34. Tengri tırgürdi (2. 200) – Tanrı diriltti.

35. Tengri kargagınga ılınma (2. 288) – Tanrı'nın lanetine, kargısına uğrama.

36. Kul Tengrige bütti (2. 294) – Kul Tanrı'nın birliğine ikrar etti.

37. Tengri ajun türütti çıgrı udhu tezzinür, Yulduzları çerşeşip tün kün üze yörgeñür (2. 303) – Tanrı dünyayı yarattı, felek ona uygun olarak fırlanır. Ulduzlar cergelenip gece gündüz dolanır.

38. Tengri yalnguk türütti (2. 303) – Tanrı insanı yarattı.

39. Tengri yalnguk yarattı (2. 315) – Tanrı insanı yarattı.

40. Tengri yağmur yağıtı/yagıturdu (2. 316; 3. 95) – Tanrı yağmur yağdırdı .

41. Ölüg tirildi. Tengri tırgürdi (2. 324) – Ölü dirildi, Tanrı diriltti.

42. Tengri meni bayuttı (2. 325) – Tanrı beni zengin kıldı.

43. Tengri kar karlattı (2. 347) – Tanrı kar yağdırdı.

44. Tengri yaşın yaşnattı (2. 356) – Tanrı şimşek çaktırdı.

45. Tengri ol yerig yaratgan (3. 52) – Yeri yaratan Tanrı'dır.

46. Tengri ol yağmur yagıtgan (3. 53) – Yağmuru yağdıran Tanrı'dır.

47. Kul Tengrige yükündi (3. 84) – Kul Tanrı'ya secde etti.

48. Tengri nomı (3. 137) – Tanrı'nın dini ve şeriati.

49. Bolsa kiming altun k m ş irlle iter, Anda bolup Tengriger  tapg n  ter (3. 251) – Kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar, orada oturarak Tanrı'ya karşı tapkısını (şükranlarını)  der.

50. Tengri andag tiledi (3. 271) – Tanrı  yle istedi.

51. Tengri anı kınadı (3. 273) – Tanrı onu cezalandırdı.

52. Tengri anı kargadı (3. 290) – Tanrı onu lanetledi.

53. Tengri meni ağırladı (3. 347) – Tanrı beni ağırladı.

54. S segen udhka Tengri m ng z bermes (3. 364) –  ok s sen öküze Tanrı boynuz vermez .

55. Tengrige yükünü y k ndi (3. 375) – Tanrı'ya namaz kıldı.

56. Toyın tapugsak, Tengri sefin siz (3. 377) – Toyın tapmak ister ancak Tanrı memnun olmaz.

57. T n k n tapun Tengrige boynamag l. Korkup angar eymen  oynamag l (3. 377) – Gece gündüz Tanrıya tapın isyankâr olma. Ondan korkup çekin eğlenceye dalıp oynama.

58. Tengrigen (3. 389) – Tanrı'ya tapınan bilgin (Müslüman olmayan Türklerce).

59. Kul Tengriden korkdı (3. 421) – Kul Tanrı'dan korktu.

60. Kul Tengrige kirtg ndi (3. 423) – Kul yüce Tanrı'nın birliğine inandı.

61. Tengrige kirtg n (3. 423) – Tanrı'nın birliğini ikrar et.

62. Tengri yalava  ıdhtı (3. 438) – Tanrı peygamber gönderdi.

63. Umu  Tengrige (3. 450) – Umut Tanrı'dan.

64. Kul Tengrige yin gelendi (3. 450) – Kul Tanrı'ya karşı k  c kl k gösterdi.⁵

Bu listeyi yaratılış sırasına, Tanrı'nın fonksiyonlarına, insanların yükümlülüklerine vs. göre düzenlemiş olursak Şöyle bir sıralama ortaya çıkar:

a) Tanrı'nın yaratma fonksiyonu: Tengri ajun t r tti (2. 303) – Tanrı dünyayı yarattı; Tengri ol yerig yaratg n (3. 52) – Yeri (göğü) yaratan Tanrı'dır; Tengri yalnguk t r tti (2. 303) – Tanrı insanı yarattı; Tengri yaşın yaşnattı (2. 356) – Tanrı Şimşek  aktırdı;

b) Tanrı'ya övgüler: Uluglug Tengrige (1. 150) – Ululuk Tanrı'nındır veya Ululuk Tanrı'ya hastır; Tengrig  k ş  gd miz (1, 472) – Tanrıyı çok  vd k; Kudruk katıg t gd miz, Tengrig  k ş  gd miz, Kemşip atıg tegdimiz, Aldap yana ka tımız (1. 472) – Kuyruğu sıkı d ğd k, Tanrı'yı çok  vd k, gemi çekerek atı  zengiledik, aldatarak yine kaçtık;

⁵ Bu deyimlerin bugünkü Türkçesini Besim Atalay'dan alarak bazı tercümeleri kendi anladığımız Şekilde düzeltmeye çalıştık.

c) Tanrı adıyla ilgili kargış ve alkışlar: Tengri garğışı anung üze (1. 461) – Tanrı'nın kargışı onun üzerine olsun; Tengri garğagıga ılınma (3. 288) – Tanrı kargışına uğrama;

ç) Tanrı adıyla ilgili atasözleri ve deyimler: Tavar uçun Tengri odhlamadhip, Uya kadaş oğlını çınla boğar (1, 86) – Mal için Tanrı'dan korkmayıp kardeşi oğlunu gerçekten de boğar; Tengri kulu Kulbak (1. 475) - Tanrı kulu Kulbak; Süsegen udhka Tengri müngüz bermes (3. 364) – Çok süsen öküze Tanrı boynuz vermez;

d) Tanrı'nın fonksiyonları: Tengri oğul togdurdu (2. 173) – Tanrı evlat verdi; Tengri ölüg tırgürdi (2. 179) – Tanrı ölüyü diriltti; Ölüg tırlıdı. Tengri tırgürdi (2. 324) – Ölü dirildi, Tanrı diriltti; Tengri kar karlattı (2. 347) – Tanrı kar yağdırdı; Tengri ol yağmur yağıtgan (3. 53) – Yağmuru yağdıran Tanrı'dır; Ol Tengri seni manga sevtürdi (2. 185) – O Tanrı seni bana sevdirdi; Tengri meni bayuttı (2. 325) – Tanrı beni zengin kıldı;

e) Tanrı karşısındaki yükümlülükler: Tengrige kirtgün (3. 423) – Tanrı'ya inan; Tengrige yükin (2. 167) – Tanrı'ya secde et; Tengrige tapın (2. 167) – Tanrı'ya tapın; Kul Tengrige yükindi (3. 84) – Kul Tanrı'ya secde etti; Kul Tengrige bütti (2. 294) – Kul Tanrı'nın birliğine ikrar etti; Tengrige sığındım (2. 160) – Tanrı'ya sığındım; Umunç Tengrige tut (1. 133) - Ümidi Tanrı'dan bekle; Ol Tengrige tapnıglı erdi (2. 169) – O Tanrı'ya tapanlardandı; Tün kün tapun Tengrige boynamagıl (3. 377) – Gece gündüz Tanrı'ya tapın, isyankâr olma.

Bu altı işlev Tanrıçılık kültü veya Gök Tanrı dini hakkında bilgi verir. Bununla beraber Divanü Lugati't-Türk'te Tanrı'nın adı zikredilmeyen ancak Yüce Yaratanla doğrudan doğruya ilgili olan üç şiir parçası da tespit etmek mümkündür:

1. İzimni öger men

Biligni yüger men

Köngülni tüger men

Erdem üze türlünür (2. 243)

(Yaratana överim

Bilgileri toplarım

Nefsimi düğünlerim

(bunlar) Erdemlik üzerine düzlenir)

2. Yarattı yaşıl çeş

Savurdu ürüng kaş

Tizildi kara kuş

Tün kün üze yörgeñir (1. 330)

(Yarattı yeşil firuze (gökleri)

(onun üzerinde) ak üzük taşları (yıldızları) sayıştırdı

Karakuş yıldızını dizdi

Gece gündüz dolanır)

3. Atsa okın kezgerip kim toranı yığdaçı

Tağık atıp uğrasa özi koyu yırtılır (3.106)

(Okun atsa kim dönüp (ona) engel olabilir

(bir) Dağı (hedef alıp atsa) derele, vadiler yırtılır)

Divanü Lugati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, her ne kadar Tanrıçılık kültü veya Gök Tanrı dini hakkında az bilgi vermiş olsa da serpilmiş bilgileri bir araya getirmekle eski Türklerin inanç paradigmasını oluşturmak mümkündür.

c) Yazarın Bakış Açısı ile Gök Tanrı Dini

Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugati't-Türk'e Arapça yazdığı mukaddimesinde, Yüce Tanrı benim Türk adlı bir ordum vardır, onları doğuda yerleştirdim, der. Kızdığım ulusun üzerine onları salıveririm. (1. 294) cümlesini kullanmakla İslami bir inanç sistemine sadık kalsa da eski Türk dinî-mitolojik bağlamında varolan Gök Tanrı inamına atıfta bulunmuştur. Nitekim Orhun-Yenisey Yazıtları, Oğuz Kağan Destanı ve Orta Çağ'ın bazı yazılı kaynakları Türk mitolojisinde deus otiosus konumunda bulunan Tanrı'nın devleti ve milleti himaye ettiğini kanıtıyor.⁶ Türk inanç sisteminin baş tapınağı olan Tanrı'nın özel işlere karışmadığı, hatta yaratma gücünü yüksek dereceli ruhlara (Ülgen'e, Kayrakan'a, Erlik'e) devrettiği saptanır.

Gök Tanrı veya Tanrıçılık dini olarak nitelendirilen inanç sistemimizin ne kutsal kitabı ne de peygamberi vardır. Bu nedenle de kaynaklarda Türkleri kitap ehli olmayan ancak tek Tanrı inancına sahip olan kavim olarak gösterirler: "Anlar din, mezhep bilmezlerdi, ama Hakk'a ikrarları vardı. Oğuz tayfası derlerdi."⁷ Bu bilgi Gök Tanrı dininin monoteist dinlere, özellikle de İslamiyet'e yakınlığını gösterir. 11. yy. büyük dilci âlimi Kaşgarlı Mahmut da bu gerçekleri bilmemiş değildi. Öyle ki, Kaşgarlı Mahmut'tan 200-250. yıl sonra çeşitli amaçlarla Asya'yı ziyaret eden gezgin, misyoner ve elçiler de Türkleri Tanrıçılık adlandırılan dinî-mitolojik sisteminden söz açmakla, bu dinin semavi dinlere yakın bir olgu sergilediğini vurgulamışlardır. Mesela, "IV. Papa Innocentius tarafından 1245 yılında Fransiskan rahibi Johannes de Plano Carpini, Orhun Nehri yakınındaki Kara-Korum şehrine, büyük Moğol Devleti'ne yaptığı diplomatik sefer zamanı ziyaret ettiği halkların gelenek ve inanışlarına dair birçok bilgi toplamıştır. O, yazdığı kitapta Türklerin görünen ve görünmeyen, her şeyi yaratan tek Tanrı'ya inandıklarını anlatır.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Bayat F., *Türk Mitolojik Sistemi. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, C.1, İstanbul, 2007, s.212-266

⁷ Osman, *Tevarih-i Cedidi-Mirat-ı Cihan*, İstanbul, 1961, s.24

Aynı bilgiyi 1253'te Fransa kralı IX. Louis'nin elçisi olarak özel bir misyonla Moğolistan'a gitmiş bir diğer Fransiskan rahibi Wilhelm Rubruk da tasdik eder. Nihayet 1271'de Papa'nın elçisi olarak büyük Moğol Hanı Kubilay Han'ın sarayında bulunan Venedikli meşhur gezgin Marco Polo'nun yazılarında da ruhlar ve tek Tanrı hakkında bilgi vardır. Ermeni meliği Gaytan Armiyanski (1289-1308) de Moğolların ve Türklerin ölümsüz tek Tanrı'ya taptıklarını yazmıştır.⁸ Aynı bilgiyi daha önceleri 568'de Göktüklere elçi olarak giden Zemarkhos da bildirmiştir. Bu elçinin hatıralarına göre Türkler toprağa, suya ve ateşe saygı göstermekle beraber yine de kainatın yaratıcısı tek Tanrı'ya inanırlar.⁹ Bu listeye, Moğol kağanının elçilere vermiş olduğu cevabı da ilave edelim. 13.yy. ın büyük Moğol kağanı Mönke açık şekilde "Ancak tek Tanrı vardır. Onun takdirine göre yaşar ve ölürüz." diye söylemiştir.¹⁰ Bu uzun listeden de görüldüğü gibi Türkler ve onlara yakın Moğol kavimleri arasında Gök Tanrı dini olarak değerlendirdiğimiz tek Tanrı inancı bütün zamanlarda mevcut olmuştur."¹¹

Kâşgarlı Mahmut'un Tanrıçılık dinine ve bu dine inananlara bakışı bir Müslüman bakış açısını içermektedir. Bunu onun Divan'ın çeşitli yerlerinde İslamiyet hakkında söyledikleri de doğrulamaktadır. O bakımdan yazar, Divan'ın 3. cildinde (s.377-378) Tanrı kelimesini anlatırken konuya İslamiyet'in temel kuralları açısından yaklaşmakla aşağıdaki bilgilere yer vermiştir:

"Yere batası kafirler göğe Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler. Yine bunlar bilgin kimseye Tengri den derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı'ya sığınırız."

Buradan da Kâşgarlı Mahmut'un Gök Tanrı dinine inanan soydaşlarına münasebeti açıklanmış olur. Şamanlık aracılığıyla Tanrı kültünü yaşatan toplumun dinî inançları ile yönetici kesimin inancı arasındaki farkı da söylemek gerekir. Her ne kadar Türk toplumu resmî ve gayri resmî inanç veya din tanımasa da bazı pratik uygulamalardaki farklar da görmezden gelinemez. Nitekim atalar mağarasına sunulan kurbanların, Gök Tanrı adına yapılan ritüellerin genelde kağanın yönetiminde gerçekleştiğini Çin kaynakları da yazmışlardır. Anlaşılan şu ki Kâşgarlı Mahmut, Şamanlık pratiklerinin katkısı ile bozulmuş ve tahrip olunmuş Gök Tanrı dini anlayışını kabullenmemiş, buna karşılık bazı durumları da İslam dini açısından

⁸ Bkz. Plano Karpini, *İstoriya Mongolov*, Wilhelim Rubruk, *Puteşestviye v Vostoçniye Stranı. Vedeniye, Perevod i Primeçaniya*. A.K.Maheina, St.Petersburg, 1911; Banzarov D., *Sobraniye Soçineniy*, Moskova, 1955, s.54.

⁹ Kafesoğlu İ., *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, s.98-101

¹⁰ Rasonyi L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s.30

¹¹ Bayat F., age., s. 214

değerlendirmiştir. Buna bakmaksızın yine Tanrı'ya sığınmağı ihmal etmemekte, yer yer İslamiyet'ten önceki bu kavrama yer vermektedir. Nitekim yazarın Tengri kelimesini bol bol kullanması onun bu dini, İslam'la bağdaştırdığına bir ispat teşkil etmektedir.

Bu ikili münasebet - bir tarafta koyu bir Müslümanlık diğer tarafta mensup olduğu milletin İslamiyet'ten önceki inanç sistemine saygı ve bunu İslam'la sentez etme çabaları - bütün eser boyu sezilir. Tengri kelimesinin gök anlamı içermesi ve dinî inancın dejenere olduğu bazı Türk boylarında ağaca ve dağa tengri denilmesi aslında Türk dinî-mitolojik sistemine de ters düşmektedir. Ona göre de Kaşgarlı Mahmut, Şamanlığın etkisi ile büyük olan nesnelere Tengri diyen Türkleri kafir adlandırmıştır. Ayrıca çok önemli bir meseleye de temas etmiştir. Bilginlere Tengri denilmesi ile eski Türk toplumunda Gök Tanrı dinî icracılarının bu adla adlanmalarını göstermiş olmuştur. Kaynakların da tanıklığına göre Gök Tanrı dininin kâhini, din adamı olmasa da Türk toplumunda bu kültü iyi bilenlere Tengri denildiğini Kaşgarlı Mahmut'tan öğrenmiş oluyoruz. Divan yazarının yaşadığı çağda Şamanlığın da büyük ölçüde etkisi sonucu deus otiosus konumuna düşen Gök Tanrı hiçbir işe karışmayan, hatta yaratıcılık fonksiyonunu da medeni kahramanlara bırakan, yalnız milletin ve devletin bekasını himaye eden bir güç olarak gözükmektedir.

Şamanlığın geniş şekilde yayılmasıyla biraz arka plana geçen Gök Tanrı, bütün olumsuz gelişmelere rağmen mitolojik metinlerde ve etnografik literatürde kendi varlığını koruyabilmiştir. O bakımdan hem Şamanlar hem de sıradan Türkler bütün ruhlardan üstte Tanrı adlı mutlak varlığın mevcudluğunu kabul ederler.¹² Ancak koyu bir İslam taassupkeşi olan Kaşgarlı Mahmut'un, Müslüman akaidinin dışında kalan bütün olgulara sıcak bakmadığı da bir gerçektir. Her ne kadar Tanrı ve Allah kavramlarını vahdette algılasa da bunu Tanrıcılık dini ile İslam dini hakkında söylemek mümkün değildir. En azından Sözlük'te var olan Tengri kelimesi ve terkipleri bunu söylemeğe esas verir. Hiç kuşkusuz Kaşgarlı Mahmut verdiği örneklerin büyük çoğunluğunda İslami bir inanç bağlamında Tengri kavramını anlamlandırmaya çalışmıştır. Buna rağmen söylemek gerekir ki yukarıdaki örneklerde Tengri kelimesinin geçmediği, ancak Yüce Yaratanın vasıflarının yer aldığı üç şiir parçasında Kaşgarlı Mahmut'un Tanrıcılık dinine İslamiyet'e ters düşmedikçe sıcak baktığı anlaşılır.

Altı ana başlıkta topladığımız Tengri kelimesi ile Kaşgarlı Mahmut'un İslami inanç bağlamında Türk mitolojisinin Tanrı anlayışını sunmaya çalıştığını görüyoruz.

¹² Bayat F., age., s.212

Somut şekilde söylemiş olursak Kâşgarlı Mahmud, kâfir adlandırdığı soydaşlarının arasında mevcut olan Gök Tanrı dinî deyimlerini yazarken bunların İslami akait inancına uygunluğunu fark etmiştir. Aksi hâlde Kâşgarlı Mahmud yukarıdaki nota benzer bir not düşmeği asla ihmal etmezdi. Kâşgarlı Mahmud'un ciltler arasına serpiştirdiği Tanrı ve Gök Tanrı dini hakkındaki bilgileri onun Türk mitolojisinin bu temel konusunu iyi bildiğini gösterir. Nitekim ciddi bir araştırma da Tanrı anlayışının ve Gök Tanrı dininin Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu bilgilerle üst üste düştüğünü kanıtlıyor.

ç) Sonuç

Tek yazma nüshası Ali Emiri Efendi kitapları içinde Millet Kütüphanesinde korunan Divanü Lugatî't-Türk eseri Türk kültürünün, Türk tarihinin, kısacası Türkolojinin şah eseri olup dinî-mitolojik sistemimizi, Eski ve Orta Çağ örf ve âdetlerimizi, yaşam biçimimizi, sözlü kültür hazinemizi ihya etmekte ilk ve esaslı kaynaktır. Yalnız Eski ve Orta Türkçeyi öğrenmek bakımından önemli olmayıp aynı zamanda o dönem tarihimizi, gelenek ve göreneklerimizi, dünyaya etik-estetik bakış açımızı da öğreten Divanü Lugatî't-Türk, İslamiyet'ten önceki dinî inanç sistemimizin de esaslı kaynak eseridir. Divan, Gök Tanrı dinî paradigmasında sözlü ve yazılı kaynakların bugüne kadar sunmuş olduğu bilgileri doğruluyor, tamamlıyor, teyit ediyor. Bundan yaklaşık 931-936 yıl önce yazılmasına karşılık Divanü Lugatî't-Türk, tarihî-bedii kaynak olmak özelliğini koruyacak, bugün olduğu gibi yarın da araştırmacıların baş vuracağı temel kaynak olarak kalacak, araştırıldıkça daha çok tarihi- sosyolojik, sosyo-kültürel ve dilcilikle ilgili konular ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- Arat R.R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965.
- Banguoğlu T., "Kaşgari'den Notlar, 1, Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY*, 1958.
- Banzarov D., *Sobraniye Soçineniy*, Moskova, 1955.
- Bayat F., *Türk Mitolojik Sistemi. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, C.1, İstanbul, 2007.
- Birter F., *En Eski Türk Savları*, Ankara, 1944.
- Bombaci A., *The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Style*, Wiesbaden, 1965.
- Brockelmann C., "Alttürkestanische Volkpoesiein", *Asia Mayor*, 1923.
- Caferoğlu A., *Kaşgarlı Mahmud*, İstanbul, 1970.

- Dehri D., *Edebiyatımızda Atasözleri*, 1, İstanbul, 1945.
- Gencei T., “Überblick Über Von und Fruhislamisehen Türkischen Versbau”, *Der Islam*, 1958.
- Hayitmetov A., “O Drevney Poezii Tyurkov”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, Nu.: 1, 1972.
- İbrahimov S., Asomuddinova M., XI aspdagi Turkiy Tillarda Kasb-Hunar Atamaları va Ularning “Divanu Lugatit Turk”da Aks Etimi”, *Uzbek Tili ve Adabiyati*, Nu.: 5, 1971.
- Kafesoğlu İ., *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.
- Kaşgarlı M., *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. 1, Ankara, 1998.
- Kaşkarlı M., *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, C. 2, Ankara, 1998.
- Kaşgarlı M., *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. 3, Ankara, 1999.
- Kaşgariy M., *Devanu Luğatit Turk*, T. 1, Taşkent, 1960.
- Kaşgariy M., *Devanu Luğatit Turk*, T. 2, Taşkent, 1961.
- Kaşgariy M., *Devanu Luğatit Turk*, T. 3, Taşkent, 1963.
- Klyashorniy S.G., “Epoha Mahmuda Kaşgarskogo”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, Nu.1, 1972.
- Koroglu H., “Alp Er Tonga i Afrasiyab po Yusufa Balasafuni, Mahmuda Kaşgari i Drugim Avtoram”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, Nu.: 4, 1970.
- Köprülü M.F., *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966.
- Necip A., “Eski Savlar”, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 2, 4, 5, İstanbul, 1338.
- Osman, *Tevarihi Cedidi-Mirat-ı Cihan*, İstanbul, 1961.
- Oy A., *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul, 1972.
- Plano Karpini, *İstoriya Mongolov*, Wilhelim Rubruk , *Puteşestviye v Vostochnye Stran. Vedeniye, Perevod i Primeçaniya*. A.K.Maheina, St.Petersburg, 1911.
- Rasonyi L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993.
- Stebleva İ.V., “Sinkopirovanie Slov v Poetiçeskih Tekstah “Divan Lugat at-Turk” Mahmuda Kaşgari” *Tyurkologičeskiy Sbornik 1971*, Moskova, 1972.
- Stebleva İ.V., *Razvitie Tyurkskih Poetiçeskih Form v XI veke*, Moskova, 1971.
- Tekin T., *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara, 1989.
- Tuğuşeva L., “Divanü Lugatit-Tyurk” Mahmuda Kaşgari i yego Svyazi s Rannesrednevekovoy Tyurkoyazıçnoy Literaturoy”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No.1, 1988.